

Józef Kostrzewski – badacz wczesnej i środkowej epoki brązu

JANUSZ CZEBRESZUK, PRZEMYSŁAW MAKAROWICZ

Józef Kostrzewski – an explorer of the Early and Middle Bronze Age

Badania nad początkami epoki brązu na ziemiach polskich nigdy nie należały do zagadnień, które koncentrowały uwagę Józefa Kostrzewskiego w sposób szczególny. Niemniej jednak poświęcił im szereg prac, zwłaszcza w okresie międzywojennym. Zainteresowania Profesora wynikały z kilku zasadniczych przyczyn.

Pierwsza była najbardziej prozaiczna i związana z jego bieżącą działalnością jako kustosza zbiorów prahistorycznych Muzeum Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Pełniąc tę funkcję, musiał on dbać o wzbogacanie zbiorów muzealnych. Czynił to na wiele sposobów, zwłaszcza poprzez pozyskiwanie nowych zabytków rozproszonych w różnych instytucjach i wśród osób prywatnych. Prowadził także badania terenowe, głównie wykopaliskowe, rzadziej powierzchniowe. W przypadku zabytków z interesującej nas epoki jego aktywność polegała głównie na rekonesansach w różnych miejscowościach (nie tylko w Wielkopolsce), najczęściej w ramach interwencji archeologicznych. Starał się również docierać do ludzi i instytucji z myślą o pozyskaniu/zadokumentowaniu posiadanych przez nich zabytków. W archiwum Muzeum Archeologicznego w Poznaniu (MAP) pozostało wiele śladów po tym „pogotowiu archeologicznym”. W *Kalendarium życia Józefa Kostrzewskiego*, przygotowanym przez A. Prinke i dostępnym na stronie MAP można przeczytać, że w 1924 r. odwiedził on 25 miejscowości, natomiast w 1926 aż 46! Były wśród nich miejsca tak istotne dla początków epoki brązu, jak: Czeszewo (rejon odkrycia słynnego

depozytu brązów), Grabonóg i Krotoszyn (cmentarzyska kurhanowe) czy Lgów (osada).

W przypadku wczesnej epoki brązu regularne badania wykopaliskowe profesora Kostrzewskiego były bardzo rzadkie. W tym względzie Łęki Małe – reperiowe cmentarzysko kurhanowe ludności kultury unietycznej – miało szczególne znaczenie, gdyż było jednym z nielicznych stanowisk z tego okresu, któremu wspomniany badacz poświęcił regularną kampanię wykopaliskową w 1933 r. (Kostrzewski 1934) (Ryc. 1). Trwała ona miesiąc, a w pracach terenowych wspomagał go Zdzisław Rajewski (Kostrzewski 1935). Rozpoznano wówczas wykopaliskowo jeden kopiec, później określony jako kurhan nr II (Kowiańska-Piaśkowska, Kurnatowski 1954: 44).

Bogatszy jest wykopaliskowy dorobek Józefa Kostrzewskiego dotyczący środkowej epoki brązu. W 1920 r. prowadził badania cmentarzyska kurhanowego kultury mogiłowej w Wysocku Wielkim i Sadowiu. Obiekty grobowe tej jednostki taksonomicznej eksplorował on także w sezonie 1923 w Smoszewie pod Krotoszynem (Kostrzewski 1925b) (Ryc. 2). Warto wspomnieć jeszcze jedyne badania wykopaliskowe Profesora na wschodniej rubieży Rzeczypospolitej – eksplorację grobów płaskich (beznasypowych) w Białym Potoku (1928a) (Ryc. 3).

Jednakże mimo tej niebagatelnej aktywności terenowej należy podkreślić, że przełom epok neolitu i brązu w spuściznie profesora Kostrzewskiego uzewnętrzniał się głównie na poziomie analityczno-źródłoznawczym i syntetyzującym. Ważnym w tym względzie kierunkiem jego aktywności była

publikacja materiałów zdeponowanych w magazynach muzealnych. Jednym z takich przykładów była monografia dwóch cmentarzysk z Grobii (Ryc. 4), badanych wcześniej przez Ericha Blumego (w latach 1911-1912) i Johanna Richtera (w latach 1913-1914). Materiały z obu tych stanowisk posłużyły omawianemu badaczowi do wydzielenia dwóch kultur archeologicznych: grobskiej I i grobskiej II. Warto w tym miejscu dodać, że w interpretacji znalezisk z Grobii Józef Kostrzewski już w 1926 r. posłużył się analizami metaloznawczymi składu chemicznego (Ryc. 5), których wykonanie zlecił jednemu z pracowników Zakładu Chemii Nieorganicznej Uniwersytetu Poznańskiego (Kostrzewski 1926: 74-77).

Zarysowane wyżej działania Profesora jako muzealnika i analityka źródeł archeologicznych, same w sobie niezmiernie ważne, były jednak tylko bazą do podejmowania zagadnień bardziej ogólnych, o charakterze czysto naukowym. Józef Kostrzewski miał bowiem ugruntowaną wizję prądziejów. Jego głównym metodologicznym założeniem była teza o kontynuatywności rozwoju kulturowego w pradziejach na ziemiach polskich. Różnymi metodami usiłował on dowieść ciągłości (braku hiatusów osadniczych) i długotrwałości tego procesu. Największymi wyzwaniem w takim względzie były okresy przełomów, do których niewątpliwie zaliczał się etap końca epoki neolitu i początków epoki brązu, co siłą rzeczy kierowało uwagę tego uczonego na omawiany okres prądziejów.

Inną, niezmiernie istotną przyczyną zainteresowań inicjalnymi etapami epoki brązu, był polemiczny temperament Józefa Kostrzewskiego. Usystematyzowana wizja tego odcinka prądziejów powstała – w dużej mierze – w swoistej „kontrze” do poglądów Leona Kozłowskiego, zwłaszcza do wydanej w 1928 r. monografii, dotycząca trzech pierwszych etapów epoki brązu na ziemiach polskich (Kozłowski 1928). Na kanwie tej polemiki zrodziła się idea uporządkowania sytuacji kulturowej, zwłaszcza w Polsce Zachodniej, co zaowocowało m.in. nowymi taksonami archeologicznymi: powołaniem do życia takich jednostek kulturowych, jak kultura iwieńska (Kostrzewski 1935) (Ryc. 6), czy przywołane już grobska I i II (Kostrzewski 1933). W tym przypadku również obserwujemy długotrwały wpływ wspomnianych propozycji taksonomicznych na późniejsze interpretacje tej części epoki brązu, żywotne w literaturze do naszych czasów.

Ryc. 1. Strona tytułowa artykułu Józefa Kostrzewskiego *Tajemnica kurhanów nad Mogilnicą* opublikowanego w czasopiśmie „Ilustracja Polska”, numer 5 z 1934 roku (Kostrzewski 1934). Skan artykułu z Archiwum MAP

Ryc. 2. Strona tytułowa artykułu Józefa Kostrzewskiego *Kurhany z II-go okresu epoki brązowej w okolicy Krotoszyna i Ostrowa* opublikowanego w 2 tomie „Przeglądu Archeologicznego” (Kostrzewski 1925b)

W odniesieniu do początków epoki brązu do-robek syntetyzujący profesora Kostrzewskiego uze-wnętrzniał się głównie przy prezentacji szerszych opracowań dotyczących pradziejów poszczególnych regionów czy całych ziem polskich oraz w formie „uwag podsumowujących” w pracach analitycznych (przykład: cytowana wyżej monografia cmentarzysk z Grobii – Kostrzewski 1926). W tym kontekście wyjątkowe znaczenie mają trzy prace, poświęcone wyłącznie interesującemu nas etapowi pradziejów. Pierwsza to artykuł opublikowany w II tomie „Prze-glądu Archeologicznego” (1925) pt. *Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązowej na ziemiach polskich* (Ryc. 7). We wspomnianym czasopiśmie (tom IV, 1933) zamieszczono także pracę pt. *I, II i III okres epoki brązowej w Polsce* (Ryc. 8). Trzeci artykuł, zatytułowany *Przyczynki do poznania wczesnej epoki brązowej*, wydrukowano w XIII tomie „Wiadomości Archeologicznych” (Ko-strzewski 1935) (Ryc. 6).

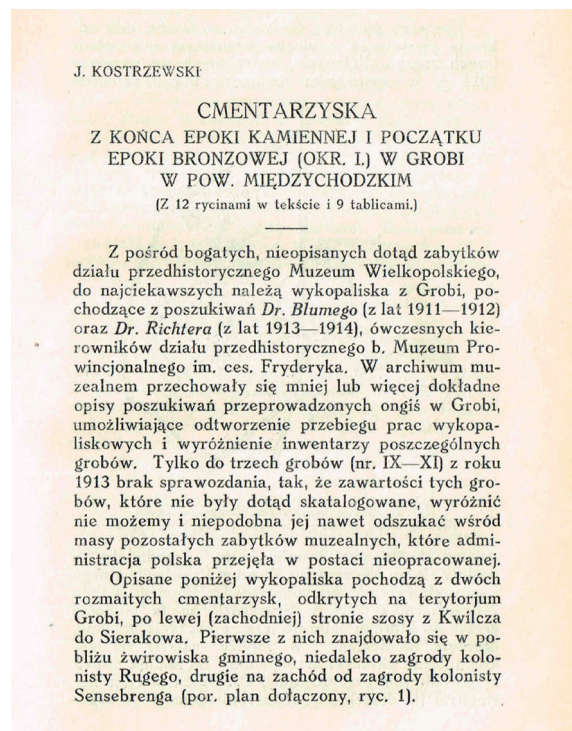
W pierwszej ze wspomnianych prac (*Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki bron-zowej na ziemiach polskich*, „Przegląd Archeolo-giczny” II, 1925) Józef Kostrzewski po raz pierwszy sformułował tezę o przesuwaniu się kultury brązo-wej z zachodu na wschód. Wniosek ów wspierał – jego zdaniem – rozkład stanowisk z tej epoki, licz-niejszych na zachodzie (zwłaszcza w Wielkopolsce), a także większa liczba zarejestrowanych tu wyrobów z brązu (Kostrzewski 1925a, tablica V i VI).

Charakteryzowanemu badaczowi zawdzięczamy wyróżnienie tzw. kultury przedłużyckiej¹ (zwanej wcześniej kulturą grobów szkieletowych II okresu epoki brązu), a także pierwszą systematyczną cha-rakterystkę tej jednostki kulturowej, cechującej się specyficzną obrzędowością pogrzebową – obec-nością inhumacji i kurhanów z konstrukcjami ka-miennymi (Kostrzewski 1925a: 176; 1925b: 262n.). Powstanie tego ugrupowania wiązał on z wpływa-mi kulturowymi z zachodu, z terenów Saksonii i Turyn-gii. Ciągłość w użytkowaniu szpil uchatych i ewolucja typologiczna naczyń były dla niego głów-nymi argumentami potwierdzającymi koncepcję nieprzerwanego rozwoju społeczno-kulturowego na ziemiach polskich od „kultury przedłużyckiej” do lużyckiej. Właśnie z tego powodu zaproponował on

¹ Aktualnie bardziej prawidłowym terminem jest nazwa kultu-ra mogiłowa.

Ryc. 3. Strona tytułowa artykułu Józefa Kostrzewskiego *Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu* opublikowanego w 3 tomie „Przeglądu Archeologicznego” (Kostrzewski 1928b)

Ryc. 4. Strona tytułowa artykułu Józefa Kostrzewskiego *Cmentarzysko z końca epoki kamienia i początku epoki brązowej (okr. I) w Grobi, w pow. międzychodzkiem* opublikowanego w 2 tomie „Roczników Muzeum Wiel-kopolskiego” w Poznaniu (Kostrzewski 1926)

termin kultura „przedłużycka” (Kostrzewski 1925a: 176), który na trwałe wszedł do literatury polskiej i europejskiej lat powojennych (*Vorlauzitzer Kultur*, *Pre-Lusatian Culture*), a przez niektórych badaczy używany jest do dziś (np. Gedl 1975; 1983 tdl).

Wiedza profesora Kostrzewskiego o epoce brązu, zwłaszcza o kulturze mogiłowej i lużyckiej, nie pochodziła wyłącznie z literatury. Badacz ten już na początku lat 20. ubiegłego wieku kilkakrotnie kierował pracami wykopaliskowymi na wzmiankowanych już cmentarzyskach kurhanowych w Smoszewie, Krotoszynie i Wysocku Wielkim w Wielkopolsce (Kostrzewski 1925a). Ich rezultaty, w formie rzetelnej dokumentacji graficznej i opisowej, obejmującej plany stanowisk, budowę (często złożonych konstrukcyjnie) kurhanów, rysunki zabytków glinianych i metalowych oraz zwięzłe, rzeczowe opisy zabytków nieruchomych i źródeł ruchomych, wykorzystywane były m.in. w kolejnych ujęciach syntetyzujących omawiany odcinek pradziejów Polski (np. Gedl 1975; 1983; 1989; Gediga 1978).

We wspomnianej polemice z profesorem L. Kozłowskim, późniejszym premierem II Rzeczypospolitej (ale także pośrednio z badaczami niemieckimi Gustawem Kossiną i Bolko von Richthofenem), zwłaszcza w pracy o początkach epoki brązu w Polsce („Przegląd Archeologiczny”, tom IV, 1933) Józef Kostrzewski – na podstawie obserwacji wzrastającej liczby znalezisk – wykazał, że ziemie polskie nie były wyludnione w I i II okresie epoki brązu. Negował też, nadmiernie jego zdaniem uwypuklany przez profesora Kozłowskiego, wpływ zmian klimatycznych na procesy demograficzne.

Z kolei w pracy z 1935 r. (*Przyczynek do poznania wczesnej epoki brązu*, „Wiadomości Archeologiczne”, tom XIII) Józef Kostrzewski usystematyzował całą ówczesną wiedzę na temat kultury iwieńskiej oraz określił relacje łączące ją z innymi jednostkami taksonomicznymi tego okresu w zachodniej Polsce. Artykuł ów powstał także jako swista polemika z poglądami Leona Kozłowskiego.

Udokumentowaniu tezy o ciągłości osadnictwa w początkach epoki brązu służyły zwłaszcza jego dociekania nad tzw. starszym (II) i środkowym (III) okresem epoki brązu. To właśnie Profesor wprowadził do obiegu naukowego nazwy kilku jednostek taksonomicznych występujących w tym okresie pradziejów. Poza wzmiankowanym wyżej terminem

zuje ten sam lub bardzo zbliżony skład chemiczny, t. zn. zawierają one minimalne ślady cyny, natomiast stosunkowo dużą przymieszkę srebra¹⁾, a bardzo podobny skład chemiczny posiada także szereg innych zabytków śląskich i pomorskich, które ze względu na ich formę zaliczamy do I okresu epoki brązu, np. siekierka płaska, bransoleta owalna i bransoleta mankietowa z Głogowa²⁾, naszyjnik z końcami zwiniętymi w uszka z Damsdorf, w pow. wrocławskim³⁾ i sztylet z kurhanu w Brusach, w pow. chojnickim⁴⁾. Także z innych krajów mamy zresztą przedmioty o podobnym składzie, pochodzące z I okresu brązu⁵⁾. Podobieństwo to unaocznia najlepiej dołączone zestawienie:

Nr. bez.	MIEJSCOWOŚĆ I PRZEDMIOT	Miedź	Cyna	Srebro	Żelazo	INNE SKŁADNIKI
1	Grobów, Naram. owalny	96,79	ślady	1,23	1,68	0,14 krzemionki (SiO ₂)
2	Weisdorf, Naram. owalny	96,46	0,26	1,11	—	Ślady arsenu i antymonu.
3	Głogów, Naram. owalny	96,20	0,48	1,28	—	0,57 antymonu, 0,54 ołowiu i ślady cyny.
4	Brans. mank.	96,95	0,24	1,91	ślady	0,30 ołowiu, ślady cyny i niklu.
5	Siekierka płaska	95,15	0,55	0,80	ślady	0,60 ołowiu, ślady cyny i niklu.
6	Damsdorf, Naszyjnik	96,88	0,24	1,15	—	Ślady arsenu i antymonu.
7	Brusy, Sztylet	94,10	0,24	1,22	0,26	0,18 arsenu, 0,26 niklu, 3,74 węgliku i ślady ołowiu i tleny.
8	Pile (Szwecja), Siek. płaska	98,00	0,31	1,05	0,08	0,27 niklu, 0,13 arsenu, 0,10 tleny, 0,01 siarki, ślady cyny.
9	Holandja, Siek. płaska	98,35	0,19 cyny i antymonu	0,92	ślady	0,13 niklu, 0,41 tleny i siarki.
10	Jessen (Saksonia), Naram. owalny	96,90	0,87	0,41	ślady	Ślady manganu, arsenu i cyny.

Obok znacznego podobieństwa, polegającego na minimalnej zawartości cyny (najczęściej poniżej 1/2 %), nieco większej domieszce srebra (przeważnie ponad 1 %) oraz stałym prawie występowaniu śladów że-

¹⁾ „Schlesiens Vorzeit” VII., str. 357 nr. 30 i str. 514 (Głogów).

²⁾ „Schlesiens Vorzeit” VII., str. 355, nr. 21, 22 i 24.

³⁾ „Schlesiens Vorzeit” VII., str. 359, nr. 38.

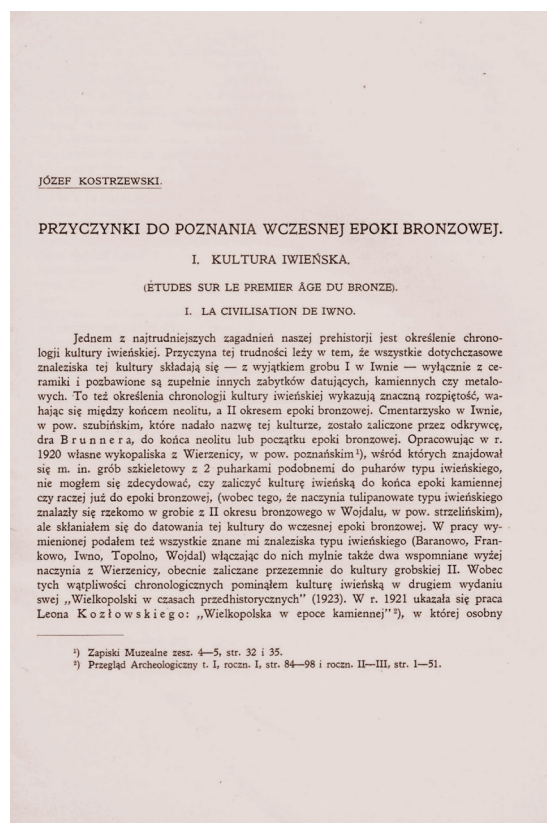
⁴⁾ „Zeitschrift für Ethnologie”, 1895, str. 8.

⁵⁾ Por. Montelius: „Chronologie der ältesten Bronzezeit” str. 22, 41, 56 i t. d.).

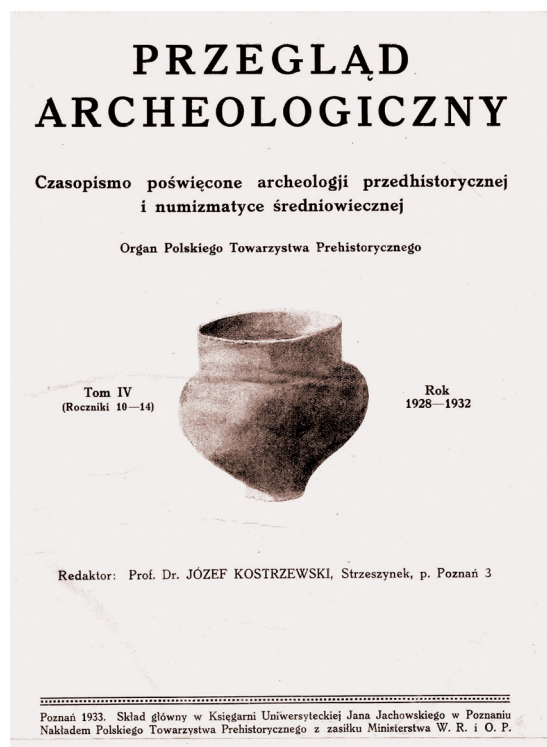
Ryc. 5. Strona artykułu Józefa Kostrzewskiego *Cmentarzysko z końca epoki kamienia i początku epoki brązu (okr. I) w Grobi, w pow. międzychodzkiem z najstarszymi analizami metaloznawczymi*, opublikowanego w 2 tomie „Roczników Muzeum Wielkopolskiego” w Poznaniu (Kostrzewski 1926)

„kultura przedłużycka” („grobów szkieletowych przedłużyckich”; Kostrzewski 1925: 176), zaproponował on także nazwy i przedstawił charakterystykę takich taksonów jak: kultura trzciniecka (Jażdżewski 1930) oraz grupa białopotocka (Kostrzewski 1928a). Jego wielki autorytet w środowisku sprawił, że wszystkie te określenia funkcjonują do dnia dzisiejszego. Wierny tezie o kontynuatywności rozwoju kultury w dorzeczu Odry i Wisły uczony ów był autorem koncepcji o kluczowym znaczeniu kultury mogiłowej i trzcinieckiej, powstałych na podłożu lokalnym, choć z inspiracjami zewnętrznymi, w genezie prasłowiańskiej – jego zdaniem – kultury lużyckiej, której początki wówczas umieszczał w tzw. środkowym okresie epoki brązu.

Szerszego komentarza wymaga dorobek profesora Kostrzewskiego w badaniach nad kulturą trzciniecką, on to bowiem wprowadził do literatury nazwę tego ugrupowania. Co ciekawe, propozycję tę złożył podczas zebrania naukowego Polskiego Towarzystwa Prehistorycznego (PTP) w Poznaniu 12.02.1930 r., na którym przedstawił referat *Ceramika typu trzcinieckiego (t.zw. pasmowa)*. Wiemy o tym jednak nie z publikacji Józefa Kostrzewskiego lecz ze sprawozdania sekretarza PTP, którym był wówczas mgr Konrad Jażdżewski, jego ulubiony uczeń i współpracownik. W liczącym niecałą stronę sprawozdaniu z tego odczytu – oprócz nowej propozycji terminologicznej, która zastąpiła wcześniejszą „kulturę ceramiki pasmowej” Włodzimierza Antoniewicza (1928) – przedstawiono stan badań nad tym fenomenem kulturowym na Lubelszczyźnie, Podlasiu, Mazowszu, we wschodniej Wielkopolsce, na Wołyniu i w Małopolsce (również Wschodniej). Po raz pierwszy systematycznie zaprezentowano diagnostyczne cechy tej jednostki kulturowej, za które uznano m.in. charakterystyczną stylistykę naczyń (tj. ich reprezentatywne typy i rodzaje ornamentyki) oraz mikromorfologię (głównie specyficzne, skośne ścinanie krawędzi wylewu), a także nieliczne przedmioty z brązu. Józef Kostrzewski trafnie zaliczył kulturę (wówczas jeszcze grupę) trzciniecką do II okresu epoki brązu, na podstawie analizy wyrobów metalowych z Jasionnej-Klekotu, czyli Łubnej, badanej przez Zygmunta Zakrzewskiego (Zakrzewski 1925), łącząc jej genezę nie ze Słowacją (w oryginale: Słowaczczyzną) jak Leon Kozłowski, Tadeusz Sulimirski i Włodzimierz Antoniewicz, lecz traktując ją jako fenomen miejscowy, na którego powstanie wpływ wywarła tzw. kultura prafińska (późniejsza kultura ceramiki grzebykowej). Badacz ów sądził też, że właśnie ze środowiska kultury (grupy) trzcinieckiej wyszły inspiracje dla tzw. guzowej ceramiki wielobocznej, co w świetle aktualnej wiedzy należy wykluczyć. W komentowanym referacie Józef Kostrzewski po raz pierwszy określił też relację omawianej jednostki do wyróżnionej wcześniej „kultury przedłużyckiej”. Zauważając, że: „na zachodzie miesza się grupa trzciniecka ze współczesną jej kulturą przedłużycką”, położył on podwaliny pod funkcjonujące później w polskiej prahistoriografii epoki brązu pojęcie strefy przemieszania „trzciniecko-przedłużyckiego” względ-

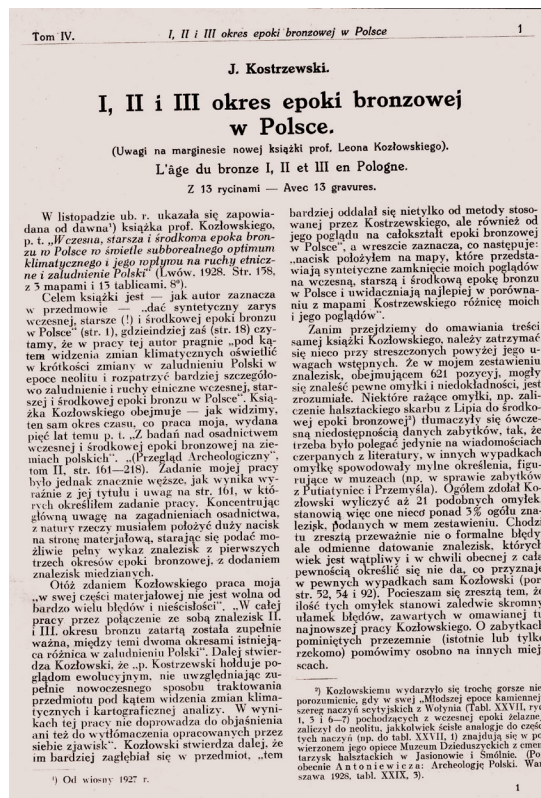
Ryc. 6. Strona tytułowa artykułu Józefa Kostrzewskiego *Przyczynki do poznania wczesnej epoki brązu. I. Kultura iwieńska* opublikowanego w 13 tomie „Wiadomości Archeologicznych” (Kostrzewski 1935)

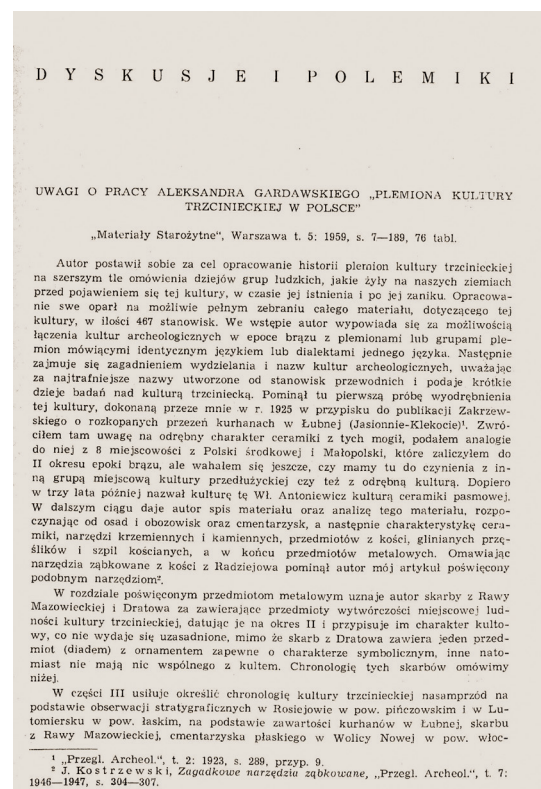
Ryc. 7. Strona tytułowa artykułu Józefa Kostrzewskiego *Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich* opublikowanego w II tomie „Przeglądu Archeologicznego” (Kostrzewski 1925)

nie „trzcieniecko-mogiłowego” na określenie rejonu synkretyzacji wzorców obu jednostek kulturowych (Gardawski 1959; Dąbrowski 1972; 2004; Gedl 1975; Gediga 1978; Ignaczak, Makarowicz 1998). Na marginesie można zaznaczyć, że słynne kurhanowe cmentarzysko mogiłowe w Obrocie (Obrath) na Śląsku uznał on wówczas za najdalej na południe wysunięte stanowisko „trzcienieckie”.

Istotnym wkładem profesora Kostrzewskiego w dyskusję nad kulturą trzcieniecką była jego polemika z autorem pierwszej monografii tego ugrupowania kulturowego – Aleksandrem Gardawskim (Gardawski 1959). Odbyła się ona na łamach 6 (Ryc. 9) i 8 tomu „Archeologii Polski” (Kostrzewski 1961; 1963; Gardawski 1961) i – sądząc z wagi poruszanych problemów oraz temperamentu obu polemistów – rozpałała do czerwoności grono czytelników, i weszła do kanonu lektur studenckich praktycznie do lat 80. XX wieku. Doceniając ogrom pracy docenta Gardawskiego, po omówieniu treści poszczególnych rozdziałów, Józef Kostrzewski – z właściwą sobie skrupulatnością – zakwestionował wiele jego tez. Wskazał też na ewidentne pomyłki, których sam jednak w polemice także nie zdołał uniknąć. W swojej recenzji uznał on m.in. diagnostyczny garnek esowatoprofilowy za wspólne dziedzictwo kultury mogiłowej i trzcienieckiej oraz zakwestionował datowanie słynnych skarbów brązowych z Dratowa i Rawy Mazowieckiej na II okres epoki brązu. Przede wszystkim jednak profesor Kostrzewski słusznie zanegował wkład tradycji kultur neolitycznych, a zwłaszcza kultury pucharów lejkowatych i ceramiki promienistej na genezę kultury trzcienieckiej. Dzisiaj jest to oczywiste, jednak pół wieku temu nie było to takie jasne. W omawianej polemice zakwestionował też koncepcję Aleksandra Gardawskiego o powstaniu („rozwinięciu się”) kultury łużyckiej z różnego podłoża (mogiłowego i trzcienieckiego), a zwłaszcza jego pogląd o „prze-tworzeniu się zachodniej części kultury trzcienieckiej w łużycką”. Kostrzewski wysunął pogląd o przesuwaniu się tej ostatniej z zachodu na wschód. Sztandarową propozycję Gardawskiego tzw. fazy łódzkiej, jako ogniwa pośredniego między kulturą trzcieniecką a łużycką, charakteryzowany badacz uważał za słabo udokumentowaną źródłowo. Podkreślał m.in. brak w kulturze trzcienieckiej pewnych typów naczyń pojawiających się później w kulturze łużyckiej. Nadal

Ryc. 8. Strona tytułowa artykułu Józefa Kostrzewskiego *I, II i III okres epoki brązowej w Polsce* opublikowanego w IV tomie „Przeglądu Archeologicznego” (Kostrzewski 1933)

Ryc. 9. Strona tytułowa artykułu Józefa Kostrzewskiego *Uwagi o pracy Aleksandra Gardawskiego 'Plemiona kultury trzcienieckiej w Polsce'* opublikowanego w 6 tomie „Archeologii Polski” (Kostrzewski 1961)

Ryc. (Fig.) 12. Carte de l'extension de civilisations du premier âge du bronze dans la Pologne occidentale.

- Civilisation de tombeaux mégalithiques.
- Civilisation d'Iwono.
- Civilisation de Grobia I.
- + Civilisation de Grobia II.
- * Civilisation d'Unětice.

Ryc. 10. Mapa z zasięgiem kultur archeologicznych z wczesnej epoki brązu w Polsce zachodniej, pochodząca z artykułu Józefa Kostrzewskiego *Przyczynki do poznania wczesnej epoki brązu. I. Kultura iwieńska* opublikowanego w 13 tomie „Wiadomości Archeologicznych” (Kostrzewski 1935)

więc, podobnie jak w przedwojennych publikacjach, uznawał kulturę mogiłową za główne źródło powstania kultury lużyckiej (Kostrzewski 1961; 1963).

Na marginesie przytaczanej polemiki Profesor uznał ceramikę tekstylną za charakterystyczną dla kultury mogiłowej, chociaż analizował ją już wcześniej w innych artykułach, sądząc, że jest bardziej efektem użycia jakiejś „luźnej plecionki z sitowia” niż tekstyliów (Kostrzewski 1963: 128). Dzisiaj wiemy, że występuje ona w wielu innych formacjach kulturowych z wczesnej i środkowej epoki brązu (Gedl 1975; Kłosińska 1997; Lasak 2001 tdl.). Znana jest m.in. z osady obronnej kultury unietyckiej w Bruszczewie (Czebreszuk, Suchowska 2010) i z tzw. strefy przemieszania „trzcieniecko-przedłużyckiego” (Gardawski 1959; Kłosińska 1997; Ignaczak, Makarowicz 1998; Kaczmarek 2012).

Warto zaznaczyć, że J. Kostrzewski już w roku 1925 (Kostrzewski 1928a) wyróżnił – przy okazji badania osady ówczesnej kultury ceramiki malowanej (dzisiejszej kultury tryпольskiej) – tzw. grupę białopotocką, uznawaną obecnie za bezkurhanową, regionalną odmianę kultury komarowskiej, będącej częścią wyżynnej enklawy trzcienieckiego kręgu kulturowego (Makarowicz 2010). Tylko wielki autorytet tego Ojca-Założyciela polskiej archeologii mógł spowodować, że wzmiankowaną jednostkę taksonomiczną, wyróżnioną na podstawie analizy jedynie trzech grobów ze stanowiska eponimicznego (co więcej: na którą składa się zaledwie sześć stanowisk), wymienia się do dzisiaj w wielu publikacjach polskich, ukraińskich, mołdawskich, rumuńskich czy angielskich (zebranie informacji na temat, por. Romaniszyn 2013). W artykule *Groby eneolityczne z skurczonymi szkieletami w Białym Potoku (w pow. czortkowskim)* zamieszczonym w III tomie „Przeglądu Archeologicznego”, wydawanego wówczas w Poznaniu, autor scharakteryzował nieznany dotąd typ grobu, zbudowany z kamiennych płyt wapiennych, specyficzny dla grupy białopotockiej. Jej genezę wiązał jednak błędnie z eneolitem i inspiracjami kulturowymi z północy. Dopiero pod wpływem Leona Kozłowskiego zgodził się na zaliczenie jej do II okresu epoki brązu i uznał argumenty swojego adwersarza ze Lwowa, świadczące o południowej genezie tej formacji kulturowej. Warto zaznaczyć, że były to jedyne wykopaliska profesora Kostrzewskiego we wschodniej prowincji ówczesnej Polski.

Zamierzał on co prawda kontynuować badania w Białym Potoku (o czym pisze w komentowanym artykule) nad Młynkówką, dopływem Seretu na Podolu, lecz to pragnienie nie zostało zrealizowane.

Zainteresowanie epoką brązu na wschodzie II Rzeczypospolitej zaowocowało jeszcze artykułem o zabytkach z cmentarzysk kurhanowych w Skurczu i Kustowcach na Wołyniu, zamieszczonych w tym samym III tomie „Przeglądu Archeologicznego”. W artykule *Przyczynki do epoki brązu na Wołyniu* (Kostrzewski 1928b) autor scharakteryzował zabytki ceramiczne, brązowe i krzemienne (ze Skurcza), pozyskane w XIX wieku z obu kurhanów (zdeponowane w MAP), podając do nich analogie i sugerując związek z wyróżnioną przez siebie wcześniej grupą białopotocką.

Większość poglądów profesora Kostrzewskiego na zjawiska kulturowe zachodzące w dwóch pierwszych okresach epoki brązu wg Oskara Monteliusa uformowała się w dwudziestoleciu międzywojennym. Na ten okres przypada też jego największa aktywność terenowa, dotycząca badań stanowisk (głównie funeralnych) ze wzmiankowanego wyżej etapu pradziejów ziem polskich. Kostrzewski był przede wszystkim dobrym analitykiem i źródłoznawcą, twórcą pierwszych profesjonalnych katalogów znalezisk związanych nie tylko z początkami epoki brązu i odgrywających zawsze zasadniczą rolę w jego dalszych etapach przemysłów na temat pradziejów. W swoich dziełach syntetycznych, w których charakteryzował również kulturę epoki brązu, preferował zwłaszcza charakterystykę taksonomii i obrzędowości pogrzebowej, mniejsze znaczenie kładąc na omówienie gospodarki, osadnictwa czy struktury społecznej (m.in. *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych, Pradzieje Polski, Wielkopolska w pradziejach, Zagadnienie ciągłości zaludnienia ziem polskich w pradziejach (od połowy II tysiąclecia p.n.e. do wczesnego średniowiecza)*).

Można postawić tezę, która tylko pozornie wydaje się zaskakująca, że wpływ Józefa Kostrzewskiego na kształtowanie się wyobrażeń dotyczących pradziejów ziem polskich w początkach epoki brązu jest najbardziej spektakularny w porównaniu z innymi etapami pradziejów. Uwidacznia się to zwłaszcza w kontekście jego umiarkowanego zainteresowania epoką. Pokazaliśmy wyżej, ile z jego spuścizny, która dla początków epoki brązu powstawała „przy różnych okazjach”, jest do dziś tematami dyskutowanymi w środowisku ba-

daczy. Niech jako podsumowanie naszego artykułu posłużą rozważania na temat jednej mapy, przygotowanej onegdaj przez Profesora.

W pracy z 1935 r. Józef Kostrzewski opublikował mapę stanowisk kultur wczesnobrązowych w Polsce Zachodniej (Ryc. 10). Dla czterech różnych kultur zarejestrował w sumie 22 stanowiska (tzw. „pewne”). Można stwierdzić, że na tak rozległym obszarze to bardzo niewiele. Wrażenie to jest tym bardziej wyraźne, gdy uświadomimy sobie, że jego zdaniem, wczesna epoka brązu na naszych ziemiach trwała około 300 lat (od 1800 do 1500 r. po Chr. – Kostrzewski 1939-1948: 195; inne datowania – 2000-1700 po Chr. – pojawiały się wcześniej m.in. w pracach Leona Kozłowskiego – Kozłowski 1928: 21). Trzysta lat, tak duży obszar i tylko 22 stanowiska... Powinien więc raczej, jak jego adwersarz, obstawać przy hiatusach, wyludnieniach, przerwach osadniczych (Kozłowski 1928: 21-23), co w takiej sytuacji byłoby narzucającym się rozwiązaniem. Jednak poglądy Józefa Kostrzewskiego dotyczące przełomu epok neolitu i brązu były stałe i konsekwentne. Już w pierwszym wydaniu *Wielkopolski w pradziejach* uznał on, że proces wspomnianych przemian kulturowych dokonał się *łagodnie i stopniowo* (Kostrzewski 1914:35). Ponieważ *poza rozpowszechnieniem się metalu nie zaszła żadna radykalna zmiana w typach wyrobów czy w obrządku pogrzebowym, mamy prawo przypuszczać, że w I okresie brązowym pozostała na ziemi naszej dawna ludność, zamieszkująca tu już co najmniej od początku neolitu* (Kostrzewski 1914: 35).

Patrząc z naszej, współczesnej perspektywy, można więc zaakcentować, że Józef Kostrzewski miał świadomość niedociągnięć ówczesnej wiedzy o początkach epoki brązu w zachodniej Polsce. Dla neolitu, jak i czasów kultury łużyckiej, zgromadzone już liczne źródła, a wiedza o nich była wyraźnie bardziej zaawansowana. Profesor Kostrzewski stosował metodę „pracy u podstaw”: gromadził nowe materiały, zbierając je od przypadkowych zbieraczy czy kolekcjonerów czy – rzadziej – osobiście kierując badaniami wykopaliskowymi, reinterpreterował poglądy badaczy ze starszej literatury przedmiotu, by następnie dokonać ich analizy typochronologicznej, uporządkować w ramach jednostek taksonomii i na koniec – całościowo zinterpretować. Był przekonany, że jeszcze długa droga przed nim i przed

jego następcami, że te 22 stanowiska, które udało mu się zaklasyfikować do wczesnej epoki brązu, to dopiero początek. Uważał, że nie trzeba uciekać się do wyjaśnień *ad hoc*, takich jak wyludnienia czy katastrofalne dla osadnictwa zmiany klimatyczne, lecz raczej dokonać właściwej systematyki źródeł. Sądził, iż po prostu trzeba „zakasać rękawy” i „zabrać się do roboty”. Na pewno długo jeszcze pozostaną w obiegu naukowym zagadnienia, które poruszał: ciągłości kulturowej w dorzeczach Odry i Wisły, genezy poszczególnych formacji, kryteria ich wyróżnienia, adekwatność stosowanej terminologii i systematyki źródeł. Sądzimy, że dopiero z perspektywy prawie półwiecza od jego śmierci dobrze widać, iż profesor Kostrzewski jako badacz początków epoki brązu na ziemiach polskich po prostu zrobił swoje.

Bibliografia

- ANTONIEWICZ W.
1928 *Archeologia Polski*. Warszawa
- CZEBRESZUK J., SUCHOWSKA P.
2010 Die Kulturschicht am östlichen Spornrand/Warstwa kulturowa w centralnej części stanowiska. W: J. Müller, J. Czebreszuk, J. Kneisel (red.), *Bruszczewo. Ausgrabungen und Forschungen in einer prähistorischen Siedlungskammer Grosspolens/Badania mikroregionu osadniczego z terenu Wielkopolski, II, Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa/Studia nad Pradziejami Europy Środkowej*, Band/Tom 6.1; 6.2: 554-573, Bonn.
- DĄBROWSKI J.
1972 *Powiązanie ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
2004 *Ältere Bronzezeit in Polen*. Warszawa.
- GARDAWSKI A.
1959 Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały Starożytne* 5: 7-189.
1961 W sprawie pracy „Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce”. *Archeologia Polski* 6: 135-142.
- GEDIGA B.
1978 Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu „kultury przedłużyckiej”. W: A. Gardawski, J. Kowalczyk (red.), *Prahistoria ziem polskich. Vol. III. Wczesna epoka brązu*: 137-172. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- GEDL M.
1975 *Kultura przedłużycka*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
1983 Die Nadeln in Polen I (Frühe und ältere Bronzezeit). *Prähistorische Bronzefunde* 13 (7). München.
1989 *Kultura przedłużycka*. W: J. Kmieciński (red.), *Pradzieje ziem polskich. Tom I. Od paleolitu do środkowego okresu laterńskiego. Część 2. Epoka brązu i początek epoki żelaza*: 467-475. Warszawa-Lódź.

IGNACZAK M., MAKAROWICZ P.

- 1998 Krąg trzciniecki a krąg mogiłowy. Problem zmiany kulturowej na Kujawach i dorzeczu środkowej Warty. W: A. Koško, J. Czebreszuk (red.), „Trzciniec...” – system kulturowy czy interkulturowy proces?: 379-397. Poznań.

JAŹDŻEWSKI K.

- 1930 Z działalności Polsk.[iego] Tow.[arzystwa] Prehistorycznego. *Z otchłani wieków* 5 (2): 26-30.

KACZMAREK M.

- 2012 *Epoka brązu na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej w świetle interregionalnych kontaktów wymiennych*. Poznań.

KŁOŚŃSKA E.

- 1997 *Starszy okres epoki brązu w dorzeczu Warty*. Wrocław.

KOSTRZEWSKI J.

- 1914 *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych*. Poznań.
 1925a Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązowej na ziemiach polskich. *Przegląd Archeologiczny* 2 (1922-1924): 161-218.
 1925b Kurhany z II-go okresu epoki brązowej w okolicy Krotoszyna i Ostrowa. *Przegląd Archeologiczny* 2 (1922-1924): 259-274.
 1926 Cmentarzysko z końca epoki kamienia i początku epoki brązowej (okr. I) w Grobi, w pow. międzychodzkim, Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu, *Rocznik* 2: 55-81.
 1928a Groby eneolityczne ze szkieletami skurczonymi w Białym Potoku (w pow. czortkowskim). *Przegląd Archeologiczny* 3 (1925-1927): 9-18.
 1928b Przyczynki do epoki brązowej na Wołyniu. *Przegląd Archeologiczny* 3 (1925-1927): 111-115.
 1933 I, II i III okres epoki brązowej w Polsce. *Przegląd Archeologiczny* 4 (1928-1932): 1-35.
 1934 Tajemnica kurhanów nad Mogielnicą. *Ilustracja Polska* 5: 6-7. Poznań: 6-7.
 1935 Przyczynki do poznania wczesnej epoki brązu. I. Kultura iwieńska. *Wiadomości Archeologiczne* 13: 75-94.
 1939-1948 Od mezolitu do epoki wędrówek ludów. W: *Prehistoria ziem polskich*: 118-359.
 1961 Uwagi o pracy Aleksandra Gardawskiego „Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce”. *Archeologia Polski* 6: 127-135.
 1963 Replika na odpowiedź doc. dr A. Gardawskiego. *Archeologia Polski* 8: 125-135.

KOWIAŃSKA-PIASZYKOWA A., KURNATOWSKI S.

- 1954 Kurhan kultury unietyckiej w Łękach Małych, pow. Kościan. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 4: 43-76.

KOZŁOWSKI L.

- 1928 *Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski*. Lwów.

LASAK I.

- 2001 *Epoka brązu na pograniczu śląsko-wielkopolskim. Część II – zagadnienia kulturowo-osadnicze*. Wrocław.

MAKAROWICZ P.

- 2010 *Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy*. Poznań.

ROMANISZYN J.

- 2013 *Obrzędowość pogrzebowa społeczności kultury komarowskiej w dorzeczu górnego Dniestru*. Maszynopis pracy magisterskiej, Instytut Prahistorii UAM w Poznaniu. Poznań.

ZAKRZEWSKI Z.

- 1925 Kurhany z II okresu epoki brązu we wsi Jasionna-Klekot w pow. Sieradzkim, województwie łódzkim. *Przegląd Archeologiczny* 2: 275-282.

Józef Kostrzewski – an explorer of the Early and Middle Bronze Age

Summary

Józef Kostrzewski produced a number of publications on his research of the beginnings of the Bronze Age in Polish territories and he conducted excavations and prospections of many Bronze Age sites as well. In his synthetic works he also discussed the Bronze Age culture, with the main focus on the funeral taxonomy and ritual.

He was the first to formulate the thesis of the westward progress of the Bronze Age culture, a belief based on his study of the distribution of Bronze Age sites, more numerous in the west (particularly in Wielkopolska), and on the higher number of bronze objects there registered (Kostrzewski 1925a, Table V and VI). The scholar can also be credited with singling out the so-called Pre-Lusatian culture and the unit's first systematic description (Kostrzewski 1925a: 176; 1925b: 262ff). As early as the 20s of the past century he headed a number of digging expeditions at the said culture's barrow cemeteries in Smoszewo, Krotoszyn and Wysocko Wielkie, Wielkopolska (Kostrzewski 1925a).

Also, Kostrzewski proposed names and a description of taxonomic units such as: Iwno culture (Kostrzewski 1924; 1935), Trzciniec culture (Jażdżewski 1930) and Biały Potok group (Kostrzewski 1928a). Because of his immense standing and authority the labels are still in use. Prof. Kostrzewski laid down the foundations of the notion of an interweaving zone, ie “Trzciniec - Pre-Lusatian” or else “Trzciniec - Tumulus” zone, to label the syncretisation area of the two units' cultural patterns, a name that would later prevail in Polish prehistoriography of the Bronze Age. True to the thesis of cultural development continuity in the Odra and Vistula basins, he constructed the idea of the crucial significance of the Pre-Lusatian and Trzciniec cultures (grown from a local foundation with outside inspirations) for the Pre-Slavonic, in his view, origins of the Lusatian culture.

Drawing on the examination of an increasing number of finds Józef Kostrzewski proved that during the I and II Bronze Age periods Polish territories were not depopulated. He also denied Leon Kozłowski's emphasis on the impact of climate changes on demographic processes, which he thought excessive.

Józef Kostrzewski's contribution to the exploration of the Early, Older and Middle Bronze Age was of no small importance, even though it never stood at the core of his scientific interests.